

В. П. Петров про поняття «археологічна культура»

Н. С. Абашина

Розробка проблем походження слов'ян та історії давнього населення України була визначальною в історичних і мовознавчих дослідженнях Віктора Платоновича Петрова. Цій темі була присвячена серія статей та ряд відомих монографій вченого, написаних в повоєнні роки. Цей період характеризується активізацією досліджень в галузі етногенезу, і, зокрема, в галузі слов'янського етногенезу. Нагромадження великої кількості нового матеріалу, отриманого завдяки широким експедиційним дослідженням, спонукало до перегляду старих етногенетичних схем та викликало дискусії, що поставило на порядок денний важливі проблеми теоретичного плану. Тому В. П. Петров особливу увагу приділяє уточненню цілого ряду загальнотеоретичних положень і, насамперед, питанням, пов'язаним із змістом терміну «археологічна культура» стосовно культур I тис. н. е., що пов'язуються із заключними етапами слов'янського етногенезу.

На думку В. П. Петрова, термін «археологічна культура» має дві складові: археологічну, пов'язану з формальним аналізом археологічних матеріалів, та історико-соціологічну, пов'язану з інтерпретацією археологічних матеріалів.

Стосовно археологічного аспекту вчений відзначав, що археологічну культуру в цілому характеризують абсолютно всі рештки, що збереглися, а саме: топографічне розташування поселень; конструкція жител і опалювальних споруд; поховальний обряд, а також склад інвентаря, до якого вчений відносить типи виробів з металу (знаряддя праці, зброя), типи кераміки, типи прикрас та ін. Вчений впевнений, що в археологічній культурі повинні мати подібність всі категорії матеріалу. Невідповідність однієї з наведених ознак не дозволяє відносити пам'ятки до однієї культури або навіть до різних хронологічних етапів однієї культури.

Аналізуючи на цих засадах пам'ятки Пониззя Тясмину третьої чверті I тис. н. е., вчений відзначає, що такі пам'ятки як Стецівка I та Луг II належать до однієї спільної локально-типологічної групи в цілому синхронних пам'яток. Але, не зважаючи на територіальне-типологічну спільність цих пам'яток, вони далеко не тотожні в цілому. Кожна з них має свої особливості і

© Н. С. АБАШИНА

являє собою в межах даної єдності той чи інший культурно-хронологічний варіант¹.

Таким чином, археологічна культура, на думку В. П. Петрова, являє собою цілісну систему з певним специфічним набором ознак, що притаманні саме цій археологічній культурі.

Для забезпечення конкретності, виділення археологічних культур повинно проводитись за відповідною пам'яткою. Саме пам'ятка являє собою матеріальну цілісність відповідної археологічної культури. Принцип, що запропонував В. В. Хвойка — на думку В. П. Петрова, не втратив актуальності².

Разом з тим, В. П. Петров відзначає, що існують елементи культури, тождність яких обумовлена рівнем соціального розвитку, господарською діяльністю та іншими чинниками. Наприклад, технологія виготовлення кераміки чи металевих виробів, насамперед, фібул.

Таким чином, В. П. Петров дійшов висновку, що в поняття «археологічна культура» слід вкладати подвійний зміст: по-перше, вказівку на загальну матеріальну культуру епохи; по-друге, вказівку на локальні відміни пам'яток в їх місцевій, регіональній приналежності, з власним походженням і власним напрямком розвитку. Тобто кожна регіональна група пам'яток поєднує в собі ознаки доби і разом з тим ознаки територіального розчленування. Саме локальні нашарування і є тими особливостями, що дозволяють відрізнити суміжні типологічно споріднені культури.

Це положення розроблено вченим на основі аналізу зарубинецької культури та синхронних пам'яток суміжних територій. Пам'ятки Помор'я, Одеру-Ельби, прудо-дністровські пам'ятки Молдови типу Поянешті-Лукашівка та зарубинецька культура розглядаються вченим як різнотериторіальні утворення з певними відмінними і певними спільними типологічними ознаками. Слід взяти до уваги, що спільні ознаки притаманні всій досліджуваній добі та кожній вказаній групі пам'яток, зокрема. В. П. Петров вважав, що кожна конкретна культура має свої специфічні культурно-диференціюючі ознаки. В цій ролі можуть виступати поховальний обряд, типи керамічних виробів, ювелірні прикраси та ін.³

Велике значення, на думку В. П. Петрова, має територія, де локалізуються пам'ятки археологічної культури. Вчений здебільшого аналізував культури, що характеризуються суцільною територією. В. П. Петров відзначав, що пам'ятки різних культур можуть співіснувати лише в регіоні, де ці культури межують⁴.

Щодо хронологічного визначення археологічної культури, В. П. Петров підкреслював, що тождні пам'ятки мають бути синхронними в рамках певного відрізка часу. Так, для зарубинецької культури він становить 400-500 років, для черняхівської — 300-400 років. Разом з тим, вчений виділяє завершений стан культур, вважаючи за можливе визначити період їх становлення. Так, завершений стан культур відбивають, на думку В. П. Петрова, такі широко відомі пам'ятки, як Корчуватівський та Черняхівський могильники. Вчений

відзначає, що в цілому всі пам'ятки як зарубинецької, так і черняхівської культур, відбивають завершений стан культур. Елементи становлення простежити на цих пам'ятках важко або взагалі неможливо⁵.

В. П. Петров відзначає, що археологічна культура може бути розчленована на окремі хронологічні етапи, що знаходить відображення у відповідних пам'ятках. Так, Корчуватівський могильник відноситься до раннього етапу зарубинецької культури, тому що під час його досліджень знайдені фібули лише середньолатенської схеми. Пізній період зарубинецької культури пов'язаний з поширенням в Подніпров'ї пізньолатенських фібул⁶.

Таким чином, археологічна культура, на думку В. П. Петрова, характеризується специфічною типологічною подібністю археологічного комплексу, територіальними межами та хронологічними рамками. Тобто ця характеристика повністю стосується археологічного аспекту поняття «археологічна культура». Далі В. П. Петров відзначає, що типологічна єдність культури є відбиттям основоположної єдності соціально-економічних явищ, конкретним свідченням про однаковий ступінь суспільного розвитку, такий же самий рівень і відповідну структуру виробництва⁷. Наведене положення стосується історико-соціологічного змісту терміну «археологічна культура».

Відбиттям певного рівня соціального розвитку, на думку В. П. Петрова, є характер освоєння території в черняхівській культурі. Чисельність поселень, що розташовані в безпосередній близькості одне біля одного, свідчать про виникнення нової структури у взаємозв'язках між селищами. Організація території базується на принципі сукупної єдності багатьох селищ, що характерно для періоду, коли кровний зв'язок з родом поступово втрачає своє значення і родову громаду заступає територіальна сусідська громада, що несе з собою нові шляхи і форми освоєння території. Про певний рівень соціального розвитку, на думку В. П. Петрова, свідчать і могильники черняхівської культури, що є могильниками всіх членів громади, незалежно від їх соціального та матеріального стану. Громада має один цвинтар для всіх її членів⁸.

Актуальними є розробки В. П. Петрова про історичні умови існування окремих археологічних культур. Вчений доводить, що розпад сукупності всіх ознак, які характеризують археологічну культуру, пов'язаний, в першу чергу, із змінами соціально-економічного характеру. В. П. Петров відзначає, що черняхівська культура сформувалась в умовах зростаючої активності варварів, та їх звільнення від прямої чи опосередкованої залежності Риму, коли варварський світ почав утверджувати свою незалежність. Відтісняючи римлян, варвари створюють свою місцеву культуру, замінюючи імпортовані речі власною продукцією, розвиваючи місцеве виробництво на загальному технічному рівні доби. Тобто черняхівська культура склалась за певних історичних умов і не могла існувати тоді, коли ці чинники припинили свою дію. Розпалась система зв'язків, що виникли за часів світового панування Римської держави. Припинила своє існування черняхівська культура. Виникла нова система зв'язків, коли Римську державу замінила Візантія. Виникла нова матеріальна культура

на зміну черняхівській. Рабовласницький лад занепав. Докорінно змінився тип матеріальної культури. На зміну поселенням черняхівської доби прийшли поселення типу Корчака, Стецівки, Пеньківки та ін. Змінились топографічні умови розташування селищ. Вони розташовані на заплавах островах, оточені болотами та дрібним чорноліссям. Житла заглиблені в землю, опалювались кам'янками. Кераміку, зроблену на гончарному крузі, заступив ліпний посуд, з'явилися нові типи прикрас і металевих виробів.

Тобто злам, що відбувся десь близько середини I тис. н. е., позначився на всіх характерних ознаках черняхівської і післячерняхівської культур: типологічному розташуванні поселень, конструкції жител, складі інвентаря, типах металевих виробів, кераміки, прикрас, поховальному обряді та ін.⁹

Таким чином, В. П. Петров вважав, що археологічна культура відбиває певну соціальну спільність, яка характеризується відповідним ступенем економічного розвитку.

Особливу увагу привертають розробки В. П. Петрова щодо проблеми співвідношення археологічної культури і етносу. З кінця 30-х років проблема слов'янського етногенезу стала майже виключним надбанням археологів. Цьому сприяло збільшення джерелознавчої бази, пов'язане з успіхами польових археологічних робіт. Натомість мовознавчий фронт виявився оголеним. Наприкінці 50-х років між лінгвістами і археологами розгорнулася дискусія. Археологи ототожнювали етнос та його культуру, висунувши тезу про етнічність культур¹⁰. Через це В. П. Петров вважав за потрібне визначити свою позицію щодо проблеми співвідношення археологічної культури і етносу.

В цій проблемі вчений виділяє два аспекти: теоретичне питання про співвідношення археологічної культури і етносу та питання про етнічне визначення конкретної археологічної культури.

Що стосується теоретичного питання про співвідношення етносу і археологічної культури, В. П. Петров відзначає, що кожна етнічна спільність стверджує себе як єдине ціле у своєму мовному розумінні і у своїй діалектній відособленості. З одного боку, мова відбиває процес формування етнічної спільності, і з другого боку, забезпечує реалізацію цього процесу. Тому найліпшим визначенням етносу, його безумовним і переконливим показником є мова. В свою чергу матеріальна культура не існує окремо від етносу, хоча співвідношення культури і етносу буває різним і мова повинна йти не про тотожність, а про варіанти і форми зв'язків між культурою і етносом. Рівні зв'язків нестійкі. Культури далеко не завжди етнічні. Вони бувають як етнічні, так і різно- і багатоетнічні. Вчений окремо виділяє загальний культурний тип епохи, що сам по собі є, звичайно, універсальним і надетнічним. На думку В. П. Петрова етніцизм притаманний лише місцевим культурним утворенням в межах спільного типу¹¹.

В. П. Петров вважав, що даним матеріальної культури не вистачає звичайно прямих етнічних ознак. Археологічні матеріали самі по собі аетнічні. Речові знахідки не несуть ніяких етнічних ознак. Деякі археологічні культури

взагалі не мають власних етнічних коренів та спадкових ознак. Так, готи, що осіли в Тавриді, не принесли з собою на південь власне «готської» культури. Те ж слід сказати і про гунів. Матеріальна культура, представлена пам'ятками Криму, істотно відрізняється від степових культур Передкавказзя, звідки прийшли гуни. В. П. Петров підкреслює, що з даних матеріальної культури не можна зробити висновок про її етнічну належність. Проте це зовсім не значить, що археологічні матеріали нічого не дають для етногенетичних визначень і досліджень. Навпаки, вони дозволяють наблизитись до розв'язання найскладніших проблем, які за писемними, мовними та іншими джерелами або зовсім не фіксуються, або фіксуються занадто наближено й невиразно¹². Таким чином, В. П. Петров застерігає проти прямолінійної етнологізації археологічних матеріалів, ідею якої в слов'янській археології на початку 60-х років обгрунтував П. Н. Третьяков.

П. М. Третьяков відзначав, що за умов наявності достатньої кількості археологічних джерел, вони можуть дати цілком об'єктивну відповідь на питання про те, як проходив етнічний процес в даній місцевості. Археологи спираються при цьому на вивчення таких специфічних особливостей, як форма жител, типи одягу та прикрас, поховальний обряд, характер орнаментациї і типи кераміки та ін., між розвитком яких і розвитком мови простежується, як правило, вагома відповідність¹³.

На думку В. П. Петрова, прибічники цієї точки зору нехтують соціологічним принципом, як провідним для будь-якого історичного дослідження. Місце соціології посів етніцизм, а категорії суспільства протиставляється категорія етносу, який стає позаісторичним явищем. Подібні помилки спричинили ряд методичних порушень: типологічні зв'язки видавались за генетичні, в свою чергу — генетичні за етнічні. Це призвело до довільного переміщення понять, що притаманні різним системам зв'язків. Ототожнювались зв'язки, що реально існують між етносом і мовою з одного боку, і зв'язки, що існують між матеріальною культурою і етносом — з іншого. Хоча мова йде про різні системи зв'язків і взаємозалежностей в тому та іншому випадках. Виходячи з цього, В. П. Петров підкреслював необхідність ув'язування етногенетичних вивчень з соціологічними¹⁴.

Погляди, діаметрально протилежні думці П. М. Третьякова, висловили лінгвісти, що, з свого боку, виступили проти спроб пізнати етнос, виходячи з даних матеріальної культури¹⁵.

До цієї концепції В. П. Петров також поставився критично. Він відзначав, що лінгвістика не розпоряджається належною аргументацією ні для датування мовних явищ, гії для територіальної їх характеристики. Те й те доводиться привносити ззовні, черпати з інших, загальноісторичних джерел. В обох випадках мовознавці примушені звертатися до позалінгвістичних джерел. На відміну від лінгвістичних джерел, пам'яткам матеріальної культури властива географічна і хронологічна визначеність. Саме це дозволяє співвідносити їх з

відомостями писемних джерел, що надає археологічним джерелам особливої ваги і значення¹⁶.

Щоправда, В. П. Петров зазначав, що завдання прочитати писемні джерела по-новому, в світлі здобутих археологічних матеріалів, поєднати їх, взаємно перевірити досить складне. Нерозробленість методики такого роду досліджень породжує чималі труднощі¹⁷.

Таким чином, В. П. Петров вважав, що самі по собі археологічні джерела не мають етнічних ознак, але завдяки їх географічній і хронологічній визначеності, в контексті з іншими видами джерел, в першу чергу, писемними, можна визначити етнос носіїв конкретної археологічної культури. При цьому вчений зазначав, що певному рівню соціально-господарського розвитку відповідають власні форми і ступені етногені. Етнос формується в переходах від союзу племен до народності і від народності до народу. Завдання полягає саме в розмежуванні окремих етапів, що відповідають певним археологічним культурам. Так, співвідношення культурно-типологічних і територіальних утворень другої та третьої чверті I тис. н. е. на думку В. П. Петрова, свідчить про те, що культури; змінюються, а територія їх поширення лишається незмінною. Але це зовсім не означає, що є підстави для етнічного ототожнення населення однієї та іншої доби. Етногенетичний процес, як він відбувався на цій території в черняхівський час проходив зовсім в інших історичних умовах, ніж в третій чверті I тис. н. е.

Отже, поняття «археологічна культура», на думку В. П. Петрова, включає комплекс тотожних археологічних пам'яток, що характеризуються спільністю території та певними хронологічними межами, що відповідають конкретній соціальній спільності, яка характеризується певним ступенем економічного розвитку і має відповідні форми етнічних зв'язків.

Такий зміст поняття «археологічна культура» в роботах В. П. Петрова свідчить, що теоретичні розробки вченого відповідають соціологічному напрямку в археології. Соціологічний напрямок, що утвердився в 30-ті роки, був якісно новим етапом в розвитку археології. Він мав на меті соціологічне тлумачення археологічних джерел, що до певної міри дозволяло реконструювати соціально-економічну структуру стародавніх суспільств¹⁸.

Таким чином, в роботах В. П. Петрова міститься розробка ряду теоретичних положень, пов'язаних із змістом поняття «археологічна культура». Це, насамперед, стосується соціологічного аспекту терміну «археологічна культура» та окремих розробок з проблеми співвідношення археологічної культури і етносу. Саме це дозволило В. П. Петрову створити оригінальну, теоретично обгрунтовану концепцію слов'янського етногенезу, що містить чимало перспективних положень і для сучасного етапу розвитку науки.

Примітки

- ¹Петров В. П. Зарубинецько-корчуватівська культура Середнього Подніпров'я і синхронні культури суміжних територій // Археологія.— 1961.— Т. XII.— С. 53-76.
- ²Петров В. П. Етногенез слов'ян.— К., 1972.— С. 109-112.
- Петров В. П. Зарубинецько-корчуватівська культура.— С. 53-76.
- ⁴Петров В. П. Язык. Этнос. Фольклор: Автореф. дис. ... канд. филолог, наук.— Киев, 1966.— С. 36, 37.
- ⁵Там же. С. 39, 40.
- ⁶Петров В. П. Зарубинецько-корчуватівська культура.— С. 53-76.
- Петров В. П. Давні слов'яни V-VIII ст. (Літописні дані в світлі археологічних матеріалів) // УІЖ.— 1966.— № 2.— С. 33.
- ⁸Петров В. П. Язык. Этнос, фольклор.— С. 37-39.
- ⁹Петров В. П. Слов'яни і Візантія. Про зміну археологічних культур на території УРСР в V ст. н. е. // Археологія.— 1965.— Т. XVIII.— С. 7-11.
- ¹⁰Третьяков П. Н. Итоги археологического изучения восточно-славянских племен // Исследования по славянскому языкознанию.— М., 1961.— С. 307.
- ¹¹Петров В. П. Язык. Этнос. Фольклор.— С. 32.
- ¹²Петров В. П. Давні слов'яни V-VIII ст.— С. 32.
- ¹³Третьяков П. М. Вказ. праця.— С. 307.
- ¹⁴Петров В. П. Археологія та соціологія // Хроніка-2000. Наш край.— 1992.— Вип. 2.— С. 99-101.
- Петров В. П. Етногенез слов'ян.— С. 113.
- Петров В. П. Давні слов'яни та їх походження (До проблеми слов'янського етногенезу) // УІЖ.— 1963.— № 4.— С. 40.
- ¹⁷Петров В. П. Давні слов'яни V-VIII ст. С. 31.
- ¹⁸Генинг В. Ф. Очерки по истории советской археологии.— К., 1982.— С. 176-180.